

RİSALET ÖNCESİNDE ARAP YARIMADASINDAKİ DİNLER VE BİR PEYGAMBER BEKLENTİSİ

Sıddık ÜNALAN*

Özet: Arap yarımadası, dünyanın en büyük yarımadalarından biri olarak dikkatleri üzerine çektiği gibi Arapların vatanı oluşu ve İslamiyet'e beşiklik yapmasıyla da ayrı bir önem taşımaktadır. Milletler arası ticaret yollarının geçtiği birçok merkezin yarımada da bulunması ve ilk defa olarak Hicaz bölgesinde İslamiyet'le birlikte bir devletin kurulması bu önemi biraz daha artırmaktadır. Güney Arabistan'ın tarıma elverişli oluşu ve deniz ticaretine uygun yapısıyla birçok devletin dikkatini çekmiş, Kuzey Arabistan ise İran ve Bizans'a komşu olduğundan bütün fikirlerin akıp geldiği bir köprü vazifesi görmüştür. Yarımada'nın içindeki göçler sebebiyle hemen hemen her tarafında çeşitli din ve fikir cereyanları tanınmış ve yerleşmiştir. Bu cereyanlar yarımada da az ya da çok taraftara sahip olduğu gibi belirli bölgelerde de ortaya çıkmıştır. Araplar arasında İslamiyet'ten önce Sabiilik, Mecusilik, Putperestlik, Haniflik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinler yayılmış ve Araplar üzerinde birçok tesirler meydana getirmiştir. Özellikle putperestlik Araplar arasında tutulmuş ve onlar üzerinde derin izler bırakmıştır. Diğer taraftan Mekke içindeki kutsal yapı Kabe sebebiyle birçok inanca beşiklik etmiştir. Bütün inanç sahipleri, dinsel ayin ve ibadetleri sebebiyle Kabe ile alakadar olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Arap Yarımadası, Sabiilik, Mecusilik, Putperestlik, Haniflik, Yahudilik, Hristiyanlık

Abstract: Arabic Semi Island is one of the largest Semi Islands of the world and it has another importance being the country of Arabia and leading Islam. Because of a lot of countries' commercial roads' passage in this Island and due to being the first Islamic Country in the zone of Hicaz increased that importance much more. Due to South Arabia's being suitable to the agriculture and sea commerce took the consideration of a lot of countries. North Arabia has been a bridge of cultures to many nations being a border to Iran and Byzantium. Because of the migration in the island every part of the Island was settled with different kinds of religions and races. These activities also occurred in some certain parts of the island. Before there were different beliefs among Arabs. These beliefs are as written down: Sabii, Mecusi, İdolatry, Hanif, Jewish and Christianity. These beliefs widespreaded swiftly and had important effects on Arabs. Especially the idolatry had been adopted by Arabs and had deep marks. On

* Yrd.Doç.Dr. Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

the other hand, because of holy buildings in Mekke it had been a center to many beliefs. All the believers have been interested in Kabe because of their beliefs.

Key Words: Arabic Semi Island, Sabii, Mecusi, İdolatri, Hanif, Jawish, Christianity

İslam'dan önce Araplar, Güneyli-Kuzeyli veya Adnani-Kahtani olmak üzere iki gruba ayrılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. İklim ve coğrafyanın gereği olarak bedevi bir hayat yaşayan Araplar, din olarak da totemizm, animizm ve fetişizm gibi aşamalardan sonra gelen putperestliği benimsemiştir.¹ Bunların yanında Arapların komşuları olan devletlerden Bizans, İran ve Uzakdoğu ülkeleri yönetim, inanç ve ahlak yapısı bakımından bir çöküntü içerisindeydi. Devletler, karakter bakımından mütecaviz, ise birlik ve beraberlik ruhundan uzak idiler. Arap toplumuna gelince; onlar da çevrelerinden habersiz bir hayat yaşamıyorlardı. Arap yarımadası, gerek kuzey-güney ve gerekse doğu-batı arasında ticaret yolları üzerinde bulunmaları sebebiyle çok eski devirlerden beri birçok medeniyet ve dinlere beşiklik etmiştir. Ancak çevrelerindeki milletlerden etkilenerek bünyelerinde birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Tarihte bu devir Araplarından bahsedilirken "Cahiliye çağı" deyiimi kullanılmaktadır.² Bu dönemde Arap yarımadasında kendilerine bir yer bulmak isteyen tüm din mensupları, kendi kutsal metinlerinde işaret edilen vasıflara sahip bir peygamberin kendilerinden çıkmasını arzu ederek buraya yerleşmeye çalışmışlardır. Onun için burası bir din panayırına dönüştürülmüştür. Hatta peygamberin kendilerinden çıkmadığını görünce de Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmeleri zor olmuştur.

A- Cahiliye Dönemi ve Arapların Girdikleri Dinler

Cahiliye terimi genellikle "bilgisizlik, cahillik" devri yahut "saldırganlık, barbarlık" devrine işaret için kullanılmıştır.³ İslam öncesi cahilliye çağı ifadesinden Arapların bütün medeniyetlerden mahrum oldukları sonucu çıkarılmamalıdır.⁴ Hatta bazı kaynaklar, ilmin zıddı anlamındaki cehaleti İslam öncesi Araplar için kullanılmaktan kaçınmış, bu ifadenin İslam öncesi dönemi

* Yrd.Doç.Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. Email: sunalan@firat.edu.tr

¹ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara 1997, s. 63

² Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü.İ.F. Ankara 1971, s.9899; Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s. 5

³ Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1980, s. 131

⁴ Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, Ankara 1993, s. 75; Kutluay, s. 5

belirtme için kullanıldığını kaydetmişlerdir.⁵ Cahilliye çağı ifadesi genel anlamda Arapların din ve toplum yaşantılarının gayr-i medeni adet ve geleneklerini anlatmak için kullanılmıştır. Nitekim o dönemde Arap toplumunda kavgacılık, kan davası gütmeye, öç alma⁶ harp yapılması yasak olan kutsal aylarda bile harp ve yağma yapma,⁷ içkicilik, kumarbazlık, riba, tefecilik, soygunculuk, zina, fuhuş gibi şeyler belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Yine aynı şekilde haya duygusu kalmamış, kadın ve çocuklar mirastan mahrum bırakılmış, evlilik müessesesi bozulmuştur.⁸

Siyasi anlamda kabileler halinde yaşayan Arapların her kabilesi ayrı bir cemaat hüviyeti taşımakta, istiklal ve hürriyeti kendi ellerinde bulundurmaktaydı. Ancak tehlikeli durumlarda savunma yapmak amacıyla kabileler birlikte hareket ederlerdi.⁹ Kabileler kişisel meziyet ve zenginliklerden dolayı bazı kişileri başkan tanıyorlar ve ona Şeyh diyorlardı. Bunların da kendilerine ait birtakım görevleri vardı ve birtakım imtiyazlara sahip idiler.¹⁰

Sosyal yapı bakımından Arap toplumunda hür, esir ve mevali şeklinde üç çeşit sınıf vardı. Hürler ortak bir yaşam sürdürmelerine rağmen bunlar arasında birtakım ayrıcalıklar mevcuttu. Köleler hiç bir insani hakka sahip değildi. Mevaliler ise hürlerin altında kölelerin üstünde bir sınıftır ki bu sınıfi azat edilmiş köle ve cariyeler oluşturur.¹¹ Arap toplumunda kadının hiç bir önemi ve hakkı bulunmamaktadır. Hatta "Taaddüdü zevcat" yaygın bir halde, Arap toplumuna yerleşmiş esir kadınlar fuhuş için kiralanmış, çocuk vermeleri için başka erkeklerle ilişki kurmalarına müsaade edilmiştir.¹² Kadınlar miras olarak devredilmiş oldukları için kendilerine miras hakkı tanımamıştır.¹³ Bazı bölgelerin kadınlarıyla, kabile şeyhlerinin kadın ve kızları

⁵ Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev: İbrahim Sarımuş), İstanbul 1981, s. 38

⁶ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, .I, İstanbul 1986, s. 106

⁷ M. Hamdi Yazır, (Elmalı) *Hak Dini Kur'an Dili IV*, İstanbul 1979, s.2522 vd.

⁸ Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed Abdul Kerim b. Ebi Bekr Ahmed, *el Mülk ve'n-Nihal*, III, Kahire 1986, s.90; İbn, Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (Çev:Hasan Ege), .I, s.212 vd.

⁹ H. İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal, İslam Tarihi*, (İ. Yiğit-S.Gümüş),.I, İstanbul 1987, s.73-74.

¹⁰ Çağatay, *İsl. Tar.* s. 76-77

¹¹ M. Ali Kapar, *H. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, İstanbul 1987, s. 70-71

¹² Çağatay, *Cahilliye Çağı*, s 133-137; Mevlana M. Ali, *Peygamberimiz*, (Çev: Ömer Rıza) İstanbul 1341, s. 27

¹³ Kapar, s. 71

nispeten bazı imtiyazlara sahip olmuş ise de kız çocukları yine de utanç kaynağı sayılmıştır.¹⁴

Kavmiyetçilik Araplar arasında çok önemli bir yer tutmuş “*kardeşin zalim de olsa mazlum da olsa mutlaka yardım et*” sözü darbu mesel haline gelmiştir.¹⁵ Bu durum İslam’dan sonraki Araplarda da kendini göstermektedir.¹⁶

Arap toplumunda iktisadi ve kültürel hayatın önemli bir parçasını panayırlar oluşturmaktaydı. Bu panayırlar senede bir ve belirli günlerde tesis edilirdi. Buraya her taraftan ve her kesimden insanlar gelirdi. Siyasi faaliyetlerin yanı sıra adli ve kültürel faaliyetlerin de yürütüldüğü ve yıl boyunca muhtelif yerlerde kurulan bu panayırlar tüccarlar için de önemli bir müesseseydi. Bu panayırların en meşhurları; ‘*Ukâz, Mecenne ve Zül-mecaz’dır*. Bunlardan ‘*Ukâz*; *Tâif* ile Necd arasında bir yerde Mekke’ye üç merhale ilerde idi. Mecenne ise Mekke’nin batısında yer alan bir kasabanın veya dağın ismidir. Zül-Mecaz ise Arafat yakınındadır.¹⁷

Cahiliye dönemindeki Araplarda ticaret bir hayli gelişmiş, ticaret merkezleri kurulmuş ve ticari anlaşmalar yapılmıştır. Belli başlı kervan yollarının da bulunduğu bir bölge olan Arabistan’da cahiliye döneminde sadece erkekler değil, kadınlar da ticaretle meşgul olmuşlardır.¹⁸ Arapların ticaretle ileri gitmelerinin başlıca sebebi, bu bölgenin orta noktada yer alması ve komşularıyla dil yakınlığının bulunmasıdır. Kara ticaretinin yanında deniz ticareti de gelişmiş ve böylece Araplar ticaretle bir hayli ilerleme kaydetmişlerdir.¹⁹

Cahiliye dönemi Arap bölgesi, aynı zamanda edebi bir merkezdir. Az önce kendisinden söz edilen panayırlar sadece ticaret için değil, ilmi faaliyetler için de bir merkez durumundadır. Çeşitli yazı türleri, astroloji, ilkel yöntemlerle meteoroloji ve bunlara dayalı olarak mitoloji gelişmiştir. Kahinlik de cahiliye döneminde bir hayli gelişmiş ve güçlü şairlerin yetişmesine sebep olmuştur. Öyle ki Araplar, “sonrakilere kalır da dilden dile yayılır” diye şairlerin hicivlerinden korkar hale gelmişlerdir.²⁰

Cahiliye döneminde Arap adetlerinden biri de kahramanlarının kabirlerinde deve kesmek, cömertlikte meşhur olmak, yolunu kaybeden yolculara

¹⁴ Mahmut Es’ad Seydişehri,, *İslam Tarihi Tarih-i Din-i İslam Tarihi*, (Sad; A.L.Kazancı-O. Kazancı), I, s.224-225

¹⁵ Hasan, I/88; Salih, s. 47

¹⁶ İbn Hişam, I/383, II/19

¹⁷ Çağatay, *Cahiliye Çağı*,s.157; Mahmut Esat, I/236, Kapar, s. 94-95

¹⁸ Çağatay, *Cahiliye Çağı*,s.152-157; Kapar, s. 96-98

¹⁹ Mahmut Esad, I/228-232

²⁰ Mahmut Esad, I/239

yardımcı olarak misafirperverliğe dikkat etmektir.²¹ Zekilik, vefakarlık, hareketlilik, gurur ve vahşet, şecaat ve belagat, Arapların özellikleri olarak kaydedilmiştir.²² Ancak bu özellikler cahiliye adetleri içinde etkisini tam olarak hissettirememiştir.

Cahiliye döneminde Arapların içinde buldukları siyasi, içtimai, iktisadi ve kültürel yapı, genel karakter olarak yukarıda bahsedildiği şekildedir. İslam öncesi Arapların içinde buldukları dini yapı da ilkel niteliktedir. Aşağı kültür derecesinde bulunan birçok milletler gibi Araplar da kendilerini kuşatan tabiatın özel kuvvetlerle dolu olduğuna inanmaktaydılar. Bir takım kutsal yerler, halkı kendisine çekecek kutsal güçlere sahiptir. Aslında Araplara genel bir dünya görüşü ve ortak bir ahlak kazandıran unsurlardan biri de din olmuştur.²³

İslamiyet'ten önce Arabistan'da, dini olan ve olmayan mezhepler yayılmış durumdaydı. Arapların bir kısmı tabiatın müstakil bir Tanrı mefhumunu inkar etmiş, zaman ve tabiata, tabiatın kanunlarına inanmışlardır. Bir kısmı da Allah'a inanmış, ahireti inkar etmiş, diğer bir kısmı da ahirete inanmış, Peygamberliği kabul etmemiştir.²⁴ Genel olarak, Arapların dini hayatı, sebatsız esaslar üzerine kurulmuş ve Araplar, ilişki içinde buldukları komşu milletlerin dinini iktibas etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere o dönemde Araplar doğuda hüküm süren Sâbîlik ve Mecûsîlikten etkilenmişlerdir. Bölgede Arapların intisap ettiği dinler, kısaca şöyle sıralanabilir.

1-Sâbîlik

Arapça "s.b.e" kökünden türetilen "Subûen" birinden çıkıp başka bir dine girmek veya haktan batıla meyletmek manalarına gelir. Kureyşliler bu kelimeyi peygamber kendi dinlerinden başka bir din kabul ettiği için ona karşı kullanmışlar, yine aynı şekilde, o dönemde Müslüman olanlar bu kelimeyi kendileri için kullandıkları gibi, başkaları tarafından da din değiştirmek anlamında, bu kelime onlara yönelik olarak kullanılmıştır.²⁵ Her ne suretle olursa olsun, bu kelime bir din veya bir mezhebe mensup bir topluluğa isim olarak kullanılmıştır.²⁶ Hatta Sabîlerin, Haniflerin karşısı olduğu kaydedil-

²¹ H. Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1986, s.167-168

²² Mahmut Esad, I/218 vd.; Algül, 1/108

²³ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev: Neşet Çağatay), Ankara, 1992, s. 7

²⁴ Mevlana Şibli, *Büyük İslam Tarihi, Asrı Saadet*, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), I, İstanbul 1977, s. 95

²⁵ İbn Manzur, Cemalüddin Ebi'l-Fazıl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısri, *Lisanü'l Arap Fi'l-Lüga*, I, Beyrut 1389, s. 107

²⁶ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, İstanbul 1986, s. 1750

miştir.²⁷ Diğer taraftan Sabîiler, ne Yahudi, Hristiyan, Mecusi ne de Müşrik bir kavim olmamışlardır. Onlar kendi fitratları üzere kalmışlar, tabii olup uyguladıkları bir din olmadığı ve mevcut olan dinlerden de dışarı çıktıkları anlamında, Sabîiler diye isimlendirilmişlerdir.²⁸ Bu kelimenin Müslümanlar tarafından iyi karşılanmadığı ve reddedildiği, hatta Hz. Ömer için “Sabîi oldu” denilince, “yalan söylüyorsunuz, ben Müslüman oldum” şeklinde düzeltme ihtiyacı duyduğu nakledilmiştir.²⁹ Sabîilerin menşei hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür.³⁰ Sabîilerin, ilk önce Nuh (a.s.)’ın şeriatına tabii oldukları, başlangıçta Allah’ın birliğine inanırken³¹ daha sonraları sapıtarak aracı ilahlar olarak güneş, ay ve gezegenlere, ondan sonra da onların suretleri saydıkları putlara taparak şirk ve putperestliğe inanan kişiler olduğu belirtilmiştir.³² Sabîi dini, aslında saf ve makul bir din iken derece derece aslındaki safiyeti kaybederek putperestlik derecesine düşmüş, yayıldığı muhtelif memleketlerde de birçok değişikliğe uğramıştır. Başlangıçta Allah’a yaklaşmak için temiz ve mukaddes varlıkların aracılığını düşünecek kadar ince bir inanca sahip olan sabîilerin, daha sonra inançlarından uzaklaştıkları görülmektedir. Sabîiler, insanlardan peygamber olamayacağından hareketle, meleklerin aracılığı ile olacağını kabul etmişler. Daha sonra bu anlayış kademe kademe kaybolmuş, icat edip diktikleri putlara, memedeki çocukları kurban edecek bir duruma gelmişlerdir.³³ Sabîilerdeki bu inanç ve anlayış, Araplarda da yıldızları ve gezegenleri yeryüzünde temsil eden putlara tapma şeklinde bir inanç olarak belirmiştir. Hatta kız çocuklarını diri diri toprağa gömmek şeklinde bir adet mevcut olup, Sabîilerle benzerlik arz etmektedir.

2-Putperestlik

Arabistan’a putperestliği ilk defa getiren kişi, Huza’a kabilesinden Amr b. Luhay’dır. İbn Kelbi’nin rivayetine göre³⁴ Luhay yapmış olduğu mücadele sonunda Kabe’nin muhafızlığını üzerine almıştır. Geçirdiği bir hastalık neticesinde Suriye’deki Bel’ka denilen yerdeki şifalı suların fayda-

²⁷ Şehristani, II/63

²⁸ İbn Kesir, İmaduddin Ebi’ fida İsmail ed-Dimeşki, *Tefsiru’l-Kur’an’l-Azim*, İstanbul 1984 I/148-149; Ayrıca Sabîilik Hakkında Geniş Bilgi İçin Bakınız, Şinasi Gündüz, *Sabîiler, Son Gnostikler*, Ankara 1985.

²⁹ İsmail Cerrahoğlu, “Kur’an-ı Kerim ve Sabîiler” A.Ü. İ.F.D. S.X, Ankara 1962, s. 104.

³⁰ İbn Manzur, I/107; Yazır, III/1751.

³¹ Bakara, 2/62 “Şüphesiz iman edenler; yani *Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sabîilerden* Allah’a ve ahiret gününe hakıyla inanıp salih amel işleyenler için Rableri katında mukafatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur. Onlar üzüntü çekmeyeceklerdir”.

³² Şaban Kuzgun, *Hız. İbrahim ve Haniflik*, Ankara 1985, s. 101.

³³ Mahmut Esad, I/496-497.

³⁴ İbnü’l-Kelbi, *Putlar Kitabı (Kitab al-Asnam)* (Çev: Beyza Düşüngen), Ankara 1969, Metin Kısmı, s. 7, Türkçe Kısmı, s. 27-28; İbn Hişam, I/117.

lanmak üzere oraya gitmiştir. Halkın putlara taptığını görmüş ve onların ne olduğunu sormuş, onlar da “biz bunların aracılığıyla yağmurun yağmasını ister ve düşmana karşı galip gelmek için yardım dileriz” cevabını vermişlerdir. Luhay, kendisine bu putlardan verilmesini istemiş ve onlardan almış olduğu putu Mekke’ye getirerek Kabe’nin çevresine dikmiştir.

Bu getirilen put “Hubel” putuydu, insan suretinde akik taşından olan bu putun derecesi diğerlerinden yüksekti. Bu şekilde başlayan putperestlik, Arabistan’daki her kabile ve bölgeye yayılmıştır. Kabe’nin etrafında 360 tane put dikilmiş, Arap kabileleri Mekke’ye geldikleri zaman bu putları ziyaret ve takdis etmişlerdir.³⁵ Arapları Allah’a ibadette putlara ve taşlara tapmaya sevk eden hadise şudur: Mekke’den ayrılıp yolculuğa çıkan kimseler Haremeye saygılarını ve Mekke’ye bağlılıklarını ifade etmek üzere yanlarında Haremden alınmış bir taş götürürlerdi. Konakladıkları yere bu taşı koyup, Kabe’yi tavaf ettikleri gibi etrafında tavaf ederlerdi. Bunu o taştan uğur ummak, Kabe’ye bağlılık ve sevgilerini ifade etmek için yaparlardı. Oysa ki onlar henüz Kabe ve Mekke’ye saygı gösteriyorlar, hac ve umre yapıyorlardı. Daha sonra bu adet onları sevdiklerine tapıp önceki dinlerini unutmaya sevk etmiştir. Böylece Araplar Hz. İbrahim ve İsmail’in dinini terk edip, kendilerinden önceki milletlerin yaptığı gibi Hz. Nuh,un kavminin tapmış olduğu putlara tapmaya başlamışlardır.³⁶ Arapların putu sadece Hubel değildi. Ceziretül Arab’ın her yerine, suret şekline getirilmiş veya getirilmemiş taşlar, ağaçlar ve evler şeklinde olan putlar yayılmıştır.³⁷ Her kabile ayrı ayrı benimsediği putları kabilelerine yakın muhitlere yerleştirmiş onlara hizmetçi dahi tahsis etmişlerdir.³⁸ Arapların putlara ibadeti; putların önünde tapınaklarda veya tapınak çevresinden aldıkları taşlar önünde icra edilirdi. Araplar yolculuk esnasında konakladıkları zaman dört taş alır, içlerinden en güzelini seçerek ilah edinir, diğer üçünü de yemeği pişirmek için ocak taşı yaparlardı. Ayrılırken ilah edindiği taş da dahil bütün taşları orada bırakır, başka konaklayışlarında da aynı şeyi tekrar ederdi. Cahiliye Arab’ı evinde bulundurduğu taş, ağaç ve diğer malzemelerden yapılmış putuna yolculuğa çıkacağı zaman ve yolculuktan döndükten sonra dokunmak suretiyle ondan yardım diler veya şükürünü eda ederdi.³⁹ Çocuklarına put ismi veren⁴⁰ Araplar mazinin uzak devirlerinden gelen bir tanrı inancına sahiptir.⁴¹ Araplar ilahları için kurban takdim ederler, mabetlerin etrafında dolaşarak dini ayınlar yaparlar-

³⁵ İbnu’l-Kelbi, s. 8; Yıldız, B. İsl. Tar. I/174; Kapar, s. 27

³⁶ İbnu’l-Kelbi, s. 8; Yıldız, B. İsl. Tar. I/174; Kapar, s. 27

³⁷ Hasan, I/94

³⁸ İbn Hişam, I/124-126

³⁹ İbnu’l-Kelbi, s. 21-22; İbn Hişam, I/123; Kapar, s. 32

⁴⁰ Hasan, I/94; Kapar, s. 32

⁴¹ Kur’an-ı Kerim, 23/Mü’minûn, 84-88; 29/Ankebut, 61-63

di.⁴² Arapların adetlerinden biri de bir işe teşebbüs etmeden önce fal oklarına müracaat etmektir. Bu fal okları da putların önünde bulunurdu.⁴³ Fal oklarına baş vurmak suretiyle adeta bir istişare yapıldı. Bu tutumu sergileyen kişilerin davranışlarına bakınca Araplarda gerçekten müşahhas bir puta düşkünlüğün olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.⁴⁴ Nitekim Kur'an-ı Kerim de Arapların putperest olmalarına rağmen Allah'a inandıklarını beyan etmektedir.⁴⁵ Arap yarımadasında putperestliğin yanında diğer din ve mezhepler de vardı. Bunlardan biri de bilhassa Arabistan'ın güney bölgesi (Yemen)'e yayılmış olan Yahudilik idi.

3-Yahudilik

Üç büyük semavi dinin birincisi olan Yahudilik, Hristiyanlığın ana kaynağı durumundadır. Yahudi dini mensupları Filistin, Mısır, Yemen, Merkezi Arabistan, Irak ve Suriye ile İran'da cemaatler halinde çok eski devirlerden beri (M.Ö. Altıncı yüzyıldaki Babil esaretinden itibaren) içlerine kapanık bir şekilde yaşamaktaydılar. İsrailoğullarına has milli bir din hüviyetine dönüştürdükleri dinlerini, bütün insanlığa şamil, universal bir din karakterinde olmadığı için yaymaya çalışmamışlardır. Aralarındaki mevcut ananevi bağa rağmen Hristiyanlık bu dine tesir edememiştir. Fakat Müslümanlığın zuhuru ve gelişmesi bilhassa Irak'ın bir ilim ve kültür çevresi hüviyetini kazanmasından sonra, her iki din de yani Hristiyanlık ve Yahudilik kendi itikat ve görüşlerini savunarak dindaşlarının bu yeni dine geçişlerini önlemeye, hiç değilse azaltmaya uğraşmışlar, bu arada karşılıklı münasebetlerin sonucu, birbirlerinden etkilenmeler kendini göstermiştir.⁴⁶ Yahudilik, İslam'ın zuhurundan önce Arabistan'da; Vadil-Kura, Hayber, Benî Teym, Kurayza, Nadir ve Kaynuka kabilelerinin bulunduğu Yesrib'de bilhassa Yemen'de yayılmıştır. Bazı tacirler, Yahudilerin yarımada Filistin'den geldiklerini kabul ederler.⁴⁷ Yahudiliğin Arabistan'a ne zaman ve nasıl geldiği hakkında değişik kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir.⁴⁸ Yahudiler güney Arabistan'da bir hayli nüfuz kazanmış, hükümdarlar bu dine girmiş ve

⁴² Kur'an-ı Kerim, 8/Enfal, 35

⁴³ Hasan, I/96

⁴⁴ Hitti, I/144

⁴⁵ Kur'an-ı Kerim, 39/Zümer, 3

⁴⁶ Kutluay, s. 34

⁴⁷ Hasan, I/96; Yıldız, B. İsl. Tar. I/181

⁴⁸ et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülük (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi)* (Çev: Zakir Kadiri, Ugan-Ahmet Temir), İstanbul 1991, III/1064; İbnü'l-Kelbi, I/61; Hitti, I/160-161; Fayda, 16-17

hatta Zü-Nüvas zamanında, Necran Hristiyanları Yahudiliği kabul etmedikleri için ateş dolu çukurlara atılmıştır.⁴⁹

Altınca asrın başlarında Yahudilik Yemen'de bir nüfuz kazanırken, kuzey batıdaki Yahudiler de Arapları kendi dinlerine döndürmüşlerdir.⁵⁰ Yahudilik, önceleri beynelmilel bir din iken daha sonraları sadece İsrailoğullarına ait milli bir din haline getirilmiş⁵¹ olduğundan zamanla Arapların da Yahudilik'ten dönmelerine sebep olmuştur. Yahudilik yarımada-nın yayıldığı bölgelerinde yeniden diriliş, sevap ve ikab konularında Tevrat'ın verdiği bilgilerle tesir bırakmış, bu fikirlerin yayılışı, Hicaz putperestliğini etkilemiş, hatta Yesrib halkı İslam'ın kabulüne daha hızlı davranmıştır.⁵² Bazı merasim ve adetlerin ve birtakım rivayetlerin, Arabistan'da yerleşmesine sebep olan Yahudiler⁵³ ile Hristiyanlar için ehli kitap şeklinde bir ifade çok yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.⁵⁴

4-Hristiyanlık

Hristiyanlık ilk devirlerden beri Arap yarımadasına girmiş, güneyde Habeşistan, kuzeyde Suriye yoluyla iki yönden nüfuz ederek belli bir dereceye kadar yayılma başarısı sağlamıştır.⁵⁵ Özellikle Hristiyanlık, Güney Yemen ülkelerinden kuzeyde bulunan Kudaa, Gassan ve Talib kabileleri arasında yayılmıştır. M. IV. Asırda Doğu Roma imparatorlarının gayret ve çabaları sayesinde buralara gelen hristiyanlık, pek fazla taraftar toplayamamıştır.⁵⁶ Aynı şekilde Suriye civarında bedeviler arasında sonra da Gassanilerin bölgelerinde ve Yahudiliğe karşı mücadele halinde bulunduğu Yemen'de pek fazla yayılmamıştır.⁵⁷ Roma hükümeti hristiyanlığın neşir vazifesini üstüne alınca durum değişmiş, Bizanslılar ve Araplar arasındaki bu sıkı ilişkiler sayesinde Araplar hristiyanlıktan önemli ölçüde etkilenmişlerdir.⁵⁸ O çağlarda hristiyanlık çeşitli ekollere ayrılmıştır. Bu dönemde Arabistan çevresinde belli başlı dört Hristiyan kilisesinin bulunduğu görülmektedir. Bunlar

⁴⁹ İbn Hişam, I/70; Mahmut Esad, I/505; Hitti, I/96-97; Çağatay, B. İsl. Tar. s. 39; Mustafa Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, İstanbul 1989, s. 17

⁵⁰ Mahmut Esad, I/505; Hitti, I/96; Brockelmann, s.8

⁵¹ Şaban Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1985, s. 147

⁵² Hitti, I/96; (Ayrıca İslam kaynaklarına girmiş olan rivayetler, İsrailiyat adı altında incelenmekte olup, Hadis ve Tefsir'in konusunu teşkil etmektedir.)

⁵³ Mahmut Esad, I/503

⁵⁴ Şibli, I/98

⁵⁵ Mahmut Esad, I/505

⁵⁶ Hasan, I/96

⁵⁷ İsmail Hami Danişmend, İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi, I, İstanbul 1960, s. 300

⁵⁸ Brockelmann, s. 9; Hasan, I/96; Mehmet Zeki Canan, İslam Tarihi, Cahiliye Devri Siyer-i Nebi Halifeler Devri, I, İstanbul 1977, s. 83

Süryani kilisesi, Nasturi kilisesi, Yakubi kilisesi ve İskenderiye kilisesidir.⁵⁹ Bu Hristiyan kiliselerinden Arap yarımadasına iki büyük fırka sokulmuştu ki biri Nasturiler, diğeri de Yakubilerdir. Nasturiyye Hire'de, Yakubiyye de Gassaniler ve diğeri Suriye kabileleri arasında yayılmıştır.⁶⁰ Yahudiler gibi hristiyanlar da Arabistan'da ticaretle bilhassa şehirlerde ve belirli menzillerde, seyyar satıcılıkla meşgul olmaktadır.⁶¹ Aslında Bizans'ın resmi kilisesi ticaret yolları üzerinde birçok manastır yaptırmıştı. Araplar, ticaret yolları üzerindeki bu hristiyan manastırları vasıtasıyla Grek kilisesinden de haberdar idiler. Böylece Araplar, hristiyan misyonerler, manastırlar ve komşu oldukları Hristiyan devletleri vasıtasıyla Hristiyanlıktan haberdar olmuşlardır.⁶² Güneyde Habeşistan, kuzeyde Sina yarımadası ve Suriye halkının tesirleriyle pek çok manastır ve kiliselerle, Arap yarımadasının diğeri yerlerinde nüfuz eden Hristiyanlığın Arap yarımadasındaki en önemli merkezi Necran idi.⁶³ İslam dini ortaya çıktığı sıralarda Arabistan'da gerek Yahudilik gerekse hristiyanlık geniş halk kitlelerine intikal etmemiştir. Bunun sebepleri arasında, Arapların putperestliği milli bir din olarak benimsemeleriyle hürriyetlerine bağlı oluşlarının sonucu olarak yabancı dinlere iltifat etmeyişleri gösterilebilir.⁶⁴ Diğeri taraftan, Musevilik İsrailoğullarına imtiyaz tanıyan bir dindi. Bu sebeple Araplar, kendilerini bu dinin davetçilerinden daha aşağı seviyede tutan bir dini kabul edemezlerdi. Hristiyanlığa gelince, bu da Arap dimağının çözemediği girift düğümlerle ve dini esrarengiz bir havaya sokan önemli çelişkilerle doluydu. Bu durum, Hristiyanlığın da geniş bir çevre bulmasına mani olmuştur.⁶⁵

5-Mecusilik

Mecusi dininin menşe-i İran'dır. Zerdüşt adında bir kimse tarafından kurulmuştur.⁶⁶ Ondadan önce İranlılar güneş, ay ve gezegenlere taparlardı.⁶⁷ Mecusiliğin kutsal kitabı Zend-Avesta'dır.⁶⁸ Zend adlı inançları ve hikmetli nasihatleri içeren bu kitabın dili Sanskritçe denilen eski Hint diline benze-

⁵⁹ Kutluay, s. 12; Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1975, s. 134

⁶⁰ Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam (İslam'ın Doğuşu)* (Çev: A. Serdaroğlu), Ankara 1976, s. 57; Hasan, I/96

⁶¹ Danışmend, I/300

⁶² Brockelmann, s. 9; Tashihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev: S. Ateş), Ankara 1963, s. 100

⁶³ Emin, s. 57

⁶⁴ Fayda, s. 19-20

⁶⁵ Yıldız, B. İsl. Tar. I/181

⁶⁶ Mahmut Esad, I/501; Ekrem Sarıkcıoğlu, *Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 105

⁶⁷ Mahmut Esad, I/501; Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1975, s. 121

⁶⁸ Şehristani, II/43

mektedir. Pehlevi dilinde yazılmış Avesta adıyla bir şerhi vardır. İkisi birlikte Zend-Avesta adıyla bugün Mecusilerin kutsal kitabıdır.⁶⁹ Alemde hayır ve şer olmak üzeri kuvvetin varlığını kabul edilmiş⁷⁰ ve bunlar, Nur ve zulmet diye remizlendirilmiştir. Nur ve zulmet birbirlerini tamamlayan iki zıt asıldır. Yezda (Ahuramazda) ve Ehrimen'de böyle olup, o ikisi alemin varlığının ilkesi durumundadır.⁷¹ Zerdüş't'e inananlar ateşin sadece yakıcı bir unsuru olmayıp, bilakis hayrın esası olan nurun kaynağı olduğunu kabul ederler.⁷²

İslam'ın zuhuru sırasında, Arap yarımadasının güneyinde Yemen, Hadramevt ve Umman'da Mecusi olanlara rastlanmaktadır. Ancak bunlar Arap asıllı değildir. Çünkü kaynaklarda Mecusi olan Arap kabilelerinden hiç bahsedilmemektedir. Arap yarımadasını ele geçirmek üzere Roma İmparatorluğu ile mücadele eden Farşlar, her ne zaman Yemeni işgal etse hemen oraya Fars aileleri iskan eder, tüccarları da bölgeye sıkça gelirdi. Bu ve benzeri sebeplerle bölgede Farisilerin, dolayısıyla Zerdüş'tlerin bulunması kaçınılmazdır. Bilhassa Hz. Peygamber'in doğduğu yıllarda Hükümdar ve Adil Nuşirevan'ın da babası zamanında Zerdüş'tlük, İran'ın resmi dini olarak kabul ve destek görünce bir çok bölgeye yayılma gücü ve imkanını bulmuştur. Bu gelişmelerden etkilenen Arap kabilelerinden Temim kabilesinden bazı kimselerin Mecusiliğe girdiği bilinmektedir.⁷³ Temim kabilesi, Zerdüş't dini ne girdikten sonra, başka dinden olan kabilelerle evlenmezlerdi. Hatta bu kabilenin reisi Zürare başka kabileden biriyle evlendiği için kabilesi tarafından muaheze edilmiştir.⁷⁴ Bu bölgede Mecusiler, Sasani istilasında gelenlerle, ticaret için gelip burada yerleşen İranlılardan müteşekkildir. Özellikle Umman'da bulunan Mecusilerin çoğu ticaret için gelip yerleşenlerdir.⁷⁵ Yarımada'nın doğu tarafında, özellikle de Bahreyn civarında Mecusiler bir hayli kesafet kazanmıştır.⁷⁶ Gerek Umman'da gerekse Bahreyn'de bunların siyasi nüfuzu İslam'la birlikte sona ermiştir.⁷⁷ Zerdüş't dini Hz. Ömer'in halifeliği zamanına kadar İran'da geçerli olmuş, İran fethedildiğinde Zerdüş't dini yıkılmış, geride kalan az miktarda Mecusi de gördükleri hakaret yüzünden Hindistan'a göçmüştür.⁷⁸

⁶⁹ Mahmut Esad, I/501

⁷⁰ Hasan, I/95

⁷¹ Şehristani, II/42

⁷² Hasan, I/45

⁷³ Fayda, s. 21,125

⁷⁴ Şibli, I/98; Canan, I/84

⁷⁵ Fayda, s. 24

⁷⁶ Hasan, I/95

⁷⁷ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, (Çev: Salih Tuğ), I, İstanbul 1991, s. 424

⁷⁸ Mahmut Esad, I/503

6-Haniflik

Arabistan'da putperestliği reddettikleri halde, Hristiyan, Musevi ve Zerdüşt dinine mensup olmayan kimseler vardı, bunlar Haniflerdi. Hz. Muhammed'den önce Arap yarımadasında Hanif adıyla bazı muvahhidler çıkmıştır. Bunlar Hristiyanlığı ve Yahudiliği reddeder, Hz. İbrahim'in dinini araştırır ve bu dini diriltecek yeni bir peygamberin gönderilmesini beklerlerdi. Hz. İbrahim ki Arapların büyük atası ve Kabe'nin kurucusuydu. Fakat henüz bir peygamber gönderilmediğinden içlerinden bazıları Yahudiliğe bazıları Hristiyanlığa meyletmişlerdi. Çünkü bu dinler hiç olmazsa bazı yönlerden Hz. İbrahim'in dinine uymaktaydı. Lakin onların dindarane fikirleri ümmete sirayet etmedi. Hanifler İslam dininin müjdecileri mesabesinde olup bu şekilde Hz. İbrahim'in dinini ihya edecek bir peygamberin gönderilmesi zamanının olduğunu insanlara tebliğ ederlerdi.⁷⁹ İslam'ın ortaya çıkışı esnasında mevcut olan son hanifler ve haniflik bir cemaat manzarası arz etmekle beraber daha önceki zamanlarda haniflik bir din olarak var olmuştur. Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği ve oğlu İsmail'in devam ettirdiği bu din, Hicaz'da uzun süre varlığını devam ettirmiştir. Ancak İslamiyet'in zuhurundan bir süre önce Arap yarımadasında putperestlik zuhur etmiş, haniflik inancı putperestlikle karışmıştır. Bu yüzden Hz. İbrahim'in saf monoteist inancı bozulmuş, böylece Yahudilik ve Hristiyanlığın uğradığı akıbeta maruz kalmıştır.⁸⁰ Bu akide hakkında mevcut olan malumatın pek çoğu Kur'an'a dayanmaktadır. Kur'an'ın ifadesiyle Hz. İbrahim Yahudi ve Hristiyan olmayıp Hanif ve Müslüman'dır.⁸¹ İslami kaynaklarda hanif kelimesine temiz ve Allah'ın birliğine inanan gibi anlamlar verilmiştir. Hz. İbrahim de lekesiz bir muvahhid olarak kabul edilmiştir.⁸²

Diğer taraftan Arap yarımadasında Haniflerden başka birçok muvahhid mevcut olup, bunlar Allah'ın birliğine ve kıyamet gününe inanıp, içki ve zina gibi birtakım kötülükleri kendilerine yasak kabul ediyorlardı.⁸³

Hanif kelimesi en eski kullanımı itibariyle Sami dil ailesine giren dillerde görülmekteydi. Ancak Kur'an'da kast edilen mananın dışında bir anlam taşımaktaydı. Kur'an'da müspet bir anlam yüklenen Hanif kelimesi, söz konusu dillerde menfi anlamda kullanılmakta olup, İslam literatüründe cahiliye tanımlamasına hemen hemen denk düşmektedir. Mesela; ahıksız,

⁷⁹ İbn Hişam, I/295; Mahmut Esad, I/520; Hasan, I/97; Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Haniflik*, Ankara 1985, s. 150; Çağatay, *İsl. Tar.* s. 131

⁸⁰ Kuzgun, *Haniflik*, s. 150-151; Danişmend, I/302

⁸¹ Kur'an-ı Kerim, 3/Al-i İmran, 67

⁸² Yazır, II/1134

⁸³ Mahmut Esad, I/530 vd. ; Kuzgun, anılan es. 188; Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çev: Alpaslan Açıkgeç), Ank. 1987, s.293; Tashihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev: Süleyman Ateş), Ankara 1963, s. 106

dinden dönen, müşrik, kaba ve yalancı vs...anımları da verilmiştir. Diğer taraftan Hanif kelimesi, ahlaksız, dinsiz; Süryanice de ise murdar anlamlarında kullanılmıştır. Hanif kelimesine yalancı, iki yüzlü ve müşrik manaları da verilmiştir. Hristiyan Süryaniler, "*hanif*" kelimesini ayrılıkçı Hristiyan mezheplerini nitelemek için de söylemişlerdir. Arapça da ise sapıklıktan doğru yolu bulmak anlamında olan "*hanefe*" den türediği söylenmektedir. Açıkçası putlardan uzaklaşarak tek İlahı inanan kimse demektir.⁸⁴

SONUÇ

Yukarıda kısaca bahsedilen dinlerden de anlaşılacağı üzere, Arapların putperestliği zayıflamaya yüz tutmuş, hristiyanlık bir birine karşı firkalara bölünmüş, Yahudilik ise dindeki hakimiyetlerini muhafaza için, Arapları kendi içlerine almayan seçilmiş bir topluluğun dini durumuna gelmiştir. Diğer taraftan tevhid anlayışı Mecusilikten alınma zıt unsurlar sebebiyle zayıflamaya yüz tutmuştur. Kaynakların ifadesinden de anlaşılacağına göre aynı bölgelerde beraber yaşamış olan Sâbîlik ve onun istihalesi durumunda olan putperestlik, Haniflikle karşı karşıya gelmiştir.

Araplar, sadece dedeleri İbrahim'den kalan Kabe'yi ziyaret ayinini muhafaza etmişlerdir. Fakat Kabe'ye yönelik yapılan hac onların içtimâî ve rûhî yapılarına tesir etmemiştir. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'de putperest Araplar için; "*Kabe'deki tapınmaları sâdece ısıklık çalmak ve el çırpıktan başka bir şey değildir...*"⁸⁵ tanımlaması yapılmaktadır. Araplar, Kabe'yi sadece bir ticaret panayırı ve putperestlik belirtisi olarak kabul etmişlerdir.

Her şeye rağmen bahsedilen dinlerden hiçbiri Arap ülkesinde nüfuz ve üstünlük sağlayamamıştır. Bunun nedeni Arapların hürriyetlerine düşkün, yiyecek ve giyimlerinde sade, soylu ve seçkin, misafirperver, şen, zeki, uyanık, çevik ve gururlu bir millet olmasından ileri gelmektedir. Yarımada egemen olan kanun ise aşk ve intikam esasları üzerine kurulmuştur.

Araplar çoğunlukla ifrat derecesine varan bir hayat yaşamışlardır. Özellikle yol kesmek, yağma ve çapulculuk, mağlup olan kabilelerin hürriyet hakkı ile beraber kişisel haklarının da galibin eline geçmesi, savaşta yenilen kabile hakkında her türlü haksızlığın serbest olması gibi anlayışlar, ataların geleneği sayılmıştır. Hatta aynı ırktan olan kabileler, sürekli birbirlerini boğazlamaktan geri kalmamışlar ve bundan zevk alır hale gelmişlerdir. Bütün Arap yarımadası cehalet ve anarşi kabusları altında eziliyordu. Şiir, edebiyat ve diğer teşkilatlar bakımından nispeten ileri olan Araplar, iman, fikir ve ahlak bakımından çok geri kalmışlardır. Hatta bu şiirlerden bir tanesi de Kuss b. Sâide tarafından Ukkaz Panayırında söylenmiştir.

⁸⁴ Günaltay, s. 99 (31 nolu dip not)

⁸⁵ Enfal, 8/35

"Ey insanlar!

"Allah'a yemin ederim ki bunda ne bir hata var ne de yanlış,

Allah katında bizim bu dinimizden daha hayırlı olan bir din var.

Onun gelmesi yaklaşan bir elçisi var, gölgesi başımızın üstüne düştü.

Ona ulaşan ve kendisine uyana müjdelere olsun.

Ona muhalefet edene yazıklar olsun.

Geçen çağlara ve hayatlarını gaflet içinde geçiren milletlere yazıklar olsun." Diyerek bazı gerçekleri daha önceden gördüğünü itiraf etmiştir. Kuss b. Sâide bu şiirini okurken Hz. Muhammed'in onu dinlemesi de ayrı bir anlam taşımaktadır. Arap Yarımadasına komşu olan devletlerin Hristiyan, Yahudi ve Ateşperest olmaları, yöneticilerin zalimane hareketleri, bu halkların başka bir din aramalarına sebep olmuştur. Hristiyanlar, Yahudiler ve Farisilerin dini görüş, fikir ve inançları beklenen ıslah edici bir peygamberin gelişi için zemin hazırlamıştır. Bundan sonra Arapların o zeminde karşılaşacakları peygamber Hz. Muhammed ve din de İslamiyet olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, I, İstanbul 1986.
2. Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev: Neşet Çağatay), Ankara, 1992.
3. Canan, Mehmet Zeki, *İslam Tarihi, Cahiliye Devri Siyer-i Nebi Halifeler Devri*, I, İstanbul 1977.
4. Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerim ve Sabîfler" A.Ü. İ.F.D. S. X, Ankara 1962.
5. Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, Ankara 1993.
6. Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü.İ.F. Ankara 1971.
7. Danışmend, İsmail Hami, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul 1960.
8. Emin, Ahmet, *Fecrül-İslam (İslam'ın Doğuşu)* (Çev: A. Serdaroğlu), Ankara 1976.
9. es-Salih, Suphi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev: İbrahim Sarımsı), İstanbul 1981.
10. et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülük (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi)* (Çev: Zakir Kadiri, Ugan-Ahmet Temir), I-V, İstanbul 1991.
11. Fayda, Mustafa, *H. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989.
12. Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara 1997.
13. Gündüz, Şinasi, *Sabîfler, Son Gnostikler*, Ankara 1985.
14. Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (Çev: Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1991.
15. Hasan, H. İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal, İslam Tarihi*, I-X, İstanbul 1987.
16. Hitti, Philip K., *İslam Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1980.
17. Izutsu, Tashihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev: Süleyman Ateş), Ankara 1963.

18. İbn Kesir, İmaduddin Ebi' fida İsmail ed-Dimeşki, **Tefsiru'l-Kur'anı'l-Azim**, İst. 1984.
19. İbn Manzur, Cemalüddin Ebi'l-Fazıl Muhammed b. Mükerrerem el-Mısri, **Lisanü'l Arap Fi'l-Lüga**, I-X, Beyrut 1389.
20. İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik, **es-Siretu'n-Nebeviyye**, (Çev:Hasan Ege), I-III, İstanbul 1985
21. İbnu'l-Kelbi, **Putlar Kitabı (Kitab al-Asnam)** (Çev: Beyza Düşüngen), Ankara 1969
22. Kapar, M. Ali, **Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri**, İstanbul 1987.
23. Kutluay, Yaşar, **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, Ankara 1965
24. Kuzgun, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985.
25. Kuzgun, Şaban, **İslam Kaynaklarına Göre Haniflik**, Ankara 1985.
26. Mevlana, M. Ali, **Peygamberimiz**, (Çev: Ömer Rıza) İstanbul 1341.
27. Rahman, Fazlur, **Ana Konularıyla Kur'an**, (Çev: Alpaslan Açıkgenç), Ankara, 1987.
28. Sarıkcıoğlu, Ekrem, **Dinler Tarihi**, İstanbul 1983.
29. Seydişehri, İbnu'l Emin Mahmut Esad, **Tarih-i Din-i İslam Tarihi**, (Sad: A.L.Kazancı-O. Kazancı), İstanbul 1983.
30. Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed Abdul Kerim b. Ebi Bekr Ahmed, **el Milel ve'n-Nihal**, I-III, Kahire 1986.
31. Şibli, Mevlana, **Büyük İslam Tarihi, Asrı Saadet**, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), I-V, İstanbul 1977.
32. Tümer, Günay, **Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini**, Ankara 1975.
33. Yazır, Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, I-V, İstanbul 1986.
34. Yıldız, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, I-XIV, İstanbul 1986.